

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УСНОГО МОВЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ОСНОВІ ТЕКСТУ

PECULIARITIES OF ORAL SPEECH DEVELOPMENT IN JUNIOR SCHOOLCHILDREN ON THE BASIS OF TEXT

Статтю присвячено одній з актуальних проблем сучасної початкової освіти – розвитку усного мовлення молодших школярів на основі тексту. Визначено типи текстів, розкрито особливості їх структурної та змістової побудови. З'ясовано фази процесу породження зв'язного висловлювання.

Зазначено, що сучасний комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення рідної мови в початковій школі головним принципом висуває розвиток мовлення учнів. Навчати молодших школярів усному мовленню – це означає навчити правильно користуватися фонетичними, орфоепічними, лексичними, граматичними, стилістичними нормами української літературної мови.

Доведено, що проблема розвитку усного мовлення учнів тісно пов'язана зі зв'язним мовленням, основу якого становить текст. Педагог повинен допомогти школярам осмислити для чого потрібне мовлення, які різновиди мовлення зустрічаються, що таке текст, яка його структура, щоб на цій основі просуватися вперед до оволодіння умінням спілкуватися.

Також підкреслюється, що для навчання зв'язного мовлення необхідно поступово формувати у молодших школярів уявлення про навчально-мовленнєву ситуацію. Для введення учнів у мовленнєву ситуацію необхідні наявність предмета висловлювання, розуміння мети та умов спілкування, достатніх для здійснення висловлювання. Це може бути посилання на обставини, процеси, стосунки, реальні факти із життя школярів.

Акцентується увага на тому, що систематична робота з розвитку усного мовлення дітей повинна вестись ще з дошкільного віку: від вибору відповідних слів та їх форм до грамотного і вдумливого оформлення думок.

Установлено, що важливо навчити молодших школярів визначати спосіб спілкування і правильно ним користуватися; передавати психоемоційний стан за допомогою голосу, міміки, жестів; дотримуватися правил ввічливості, толерантності, висловлення зауважень, заперечень, використання літературної мови.

Ключові слова: розвиток усного мовлення, молодші школярі, зв'язне мовлення, текст, типи текстів, мовленнєва ситуація.

The article is devoted to one of the urgent problems of modern primary education – oral speech development in junior schoolchildren based on the text. The types of texts are defined, the peculiarities of their structural and content construction are revealed. The phases of the process of generating a coherent statement are clarified.

It is noted that the modern communicative-activity approach to learning the native language in primary school puts forward the pupils' speech development as the main principle. Teaching junior schoolchildren to speak means teaching them to correctly use phonetic, orthographic, lexical, grammatical, and stylistic norms of the Ukrainian literary language.

It has been proved that the problem of the pupils' oral speech development is closely related to coherent speech, the basis of which is the text. The teacher must help schoolchildren understand why speech is needed, what types of speech are found, what a text is, what its structure is, in order to move forward on this basis to mastering the ability to communicate.

It is also emphasized that in order to teach coherent speech, it is necessary to gradually form an idea of the learning speech situation in junior schoolchildren. In order to involve pupils in a speech situation, it is necessary to have a subject of speech, an understanding of the purpose, and conditions of communication sufficient for speech. It can be a reference to circumstances, processes, relationships, real facts from the life of schoolchildren.

Attention is focused on the fact that systematic work on the children's oral speech development should be carried out from preschool age: from the selection of appropriate words and their forms to the competent and thoughtful formulation of thoughts.

It has been established that it is important to teach junior schoolchildren to determine the method of communication and use it correctly; to convey a psycho-emotional state with the help of voice, facial expressions, gestures; to observe the rules of politeness, tolerance, expression of remarks, objections, use of literary language.

Key words: development of oral speech, junior schoolchildren, coherent speech, text, types of texts, speech situation.

УДК 373.3.016:811.161.2'271.1'42
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/59.9>

Парфілова С.Л.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної
і початкової освіти
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Кондратюк С.М.,

канд. пед. наук,
професор кафедри дошкільної
і початкової освіти, директор
Навчально-наукового інституту
педагогіки і психології
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Алексєнко А.Г.,

студентка I курсу магістратури
Навчально-наукового інституту
педагогіки і психології
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. У період оновлення змісту сучасної початкової освіти відбувається переорієнтація процесу навчання української мови на розвиток мовленнєвої особистості молодшого школяра, яка володіє вміннями комунікативно доцільно вживати мовні засоби у різних сферах і видах мовленнєвої діяльності. Сучасний комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення рідної мови в початковій школі головним принципом висуває розвиток мовлення учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою розвитку усного мовлення займалися багато вітчизняних науковців, зокрема: В. Бадер, Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Вашуленко, С. Караман, М. Пентиліук, О. Савченко, О. Хорошковська та ін., які наголошували, що мова є основним засобом спілкування, вираження своїх думок та встановлення стосунків. Заслужують на увагу дослідження О. Артемової, А. Богуш, Н. Гавриш, К. Пономарьової

з вивчення різних проблем розвитку мовлення учнів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Провідним принципом навчання рідної мови в початкових класах, який охоплює всі види мовленнєвої діяльності, є розвиток зв'язного мовлення, що здійснюється через вирішення таких завдань: виховання звукової культури мовлення; збагачення словника; формування граматичної правильності мовлення; розвиток зв'язного мовлення (монологічного і діалогічного); формування елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення. Набуваючи навичок зв'язно викладати думки, учні вчать спостерігати, розвивають розум та почуття. В зв'язку з цим оволодіння зв'язним мовленням, яке ефективно впливає на загальний розвиток молодших школярів, інтелектуально та естетично виховує їх, повинно стати в центрі уваги сучасних освітніх закладів.

Мета статті – розглянути особливості розвитку усного мовлення молодших школярів на основі тексту.

Виклад основного матеріалу. Для розвитку умінь використовувати мовні засоби у різних ситуаціях усного мовлення, сформованості в молодших школярів уявлення про мову як цілісну систему, необхідне не тільки запам'ятовування схем, моделей слів, словосполучень, речень, а й розуміння закономірностей їх функціонування. Тому так важливо сьогодні опрацьовувати мовні явища (фонетичні, лексичні, словотворчі, граматичні) у контексті мовлення, вести спостереження за тим, як взаємодіють мовні одиниці у процесі мовлення, яка їх роль у вираженні думки.

При цьому всі зазначені аспекти розвитку мовлення школярів можуть повноцінно реалізуватися лише за умови, якщо вони актуалізуються на найвищому рівні – рівні тексту, адже саме на цьому рівні здійснюється вдосконалення вмінь, які мають безпосередній вихід на мовленнєву практику.

Важливим для нашого дослідження є поняття «зв'язне мовлення», яке у лінгводидактиці прийнято розуміти як «мовленнєву діяльність, яка становить єдине самостійне ціле, передає закінчену думку і членується на складові частини» [5]. Вважається, що стосовно початкових класів цей вираз більш відповідає рівню мовленнєвого розвитку молодших школярів, ніж просто «монолог». Зв'язне висловлювання характеризується такими лінгвістичними ознаками: цілісність, зв'язність, подільність, комунікативна цілеспрямованість і завершеність (К. Пономарьова), доступність, дієвість, образність, ясність, емоційність (Б. Головін) [6].

У методичній науці (І. Синиця, О. Біляєв, М. Пентиліук) зв'язне мовлення розглядається як особлива галузь роботи з розвитку мовлення – процес говоріння, діяльність мовця, продукт діяльності, текст, висловлювання.

Важливими для розвитку зв'язного мовлення молодших школярів є дослідження українського науковця Л. Варзацької, яка рекомендувала формувати в учнів уявлення про мову як цілісну систему. Розглядаючи аналіз феномену «зв'язне мовлення», науковиця виділила його три важливі напрямки: «по-перше, це процес, діяльність мовця, слухача, послідовний виклад або сприймання думок, знань однією особою»; по-друге, зв'язним мовленням авторка називає «продукт цієї діяльності – текст (висловлювання), характерними ознаками якого є смислова та структурна єдність, тобто взаємозв'язок окремих його частин»; по-третє, «зв'язне мовлення – це розділ методичної науки, що ставить своїм завданням учити дітей розуміти, відтворювати і будувати висловлювання з огляду на мету, умови спілкування, дотримуючись норм української літературної мови» [1].

Отже, проблема розвитку усного мовлення молодших школярів тісно пов'язана зі зв'язним мовленням, основу якого становить текст.

Під «текстом» науковці О. Вашуленко, Л. Варзацька, В. Мельничайко, М. Пентиліук вважають «словесно виражений продукт мовленнєво-розумової діяльності людини, якому властива завершеність, структурна цілісність, цілеспрямованість та прагматична настанова» [3].

Текст у сучасній лінгвістиці вважається реальною одиницею висловлювання і розглядається як послідовність кількох (більше двох) чи багатьох речень, побудованих відповідно до правил мови і характеризується цілісністю змісту, структурною та смисловою завершеністю, певним відношенням автора до змісту. Головна особливість тексту – зв'язність, тобто тематична та структурна єдність. Смислова цілісність тексту знаходить вираження в тому, що всі його елементи зв'язані з предметом висловлювання та головною думкою; предмет або головна думка висловлювання визначається заголовком тексту, з яким співвідноситься зміст; текст розчленовується на три взаємозумовлені частини: початкову (зачин), основну (тема), заключну (кінцівка).

Все це вимагає введення в навчання мовленнєвих відомостей про те, що слову і словосполученню відповідає поняття, реченню – судження, тексту – сукупність зв'язаних між собою суджень. Судження, як зазначає Л. Варзацька, складається із суб'єкта (предмета висловлювання – про кого або про що говориться) і предиката (що говориться про суб'єкт) [1].

М. Вашуленко зазначав, що «без спеціального навчання мовлення не досягає необхідного якісного рівня, що негативно впливає на якість мовлення загалом і процеси соціалізації зокрема» [2]. Навчати молодших школярів усному мовленню – це означає навчити правильно користуватися фонетичними, орфоепічними, лексичними,

граматичними, стилістичними нормами української літературної мови. Таке пізнання мови, як зазначав М. Вашуленко, є «джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини» [2, с. 11].

Основним змістом роботи над текстом є:

- розвиток уміння відрізнити текст від групи речень, що не об'єднані загальною темою;
- поділ тексту на логічно завершені частини, добір до них заголовків; уміння складати план тексту і відтворення за планом;
- визначення теми і основної думки тексту;
- побудова структури тексту: зачин, основна частина, кінцівка;
- зв'язок між частинами тексту за допомогою засобів зв'язності: повторів, слів, що вказують на послідовність чи місце дії; слів – одного разу, нарешті, раптом, після того, як, потім та ін.;
- уміння знайти слово, за допомогою якого зв'язані основна частина і початок, основна частина і кінцівка;

– уміння виділяти образні засоби тексту: метафори, епітети, порівняння та використовувати мовні засоби у власних висловлюваннях;

– уміння розташовувати речення в логічній послідовності, щоб вони були зв'язані за змістом;

– уміння переказувати прослухані тексти та складати власні тексти (твори) за серією сюжетних малюнків, за однією картиною; за початком, кінцем, а також на теми про події з власного життя.

Процес породження зв'язного висловлювання проходить чотири фази (за М. Вашуленко):

1) орієнтування в завданнях і умовах спілкування (потреба про щось розповісти, довести своє твердження);

2) планування викладу думки (що головне, дорядне, як підтвердити думку, як і з чого почати);

3) добір відповідних мовних засобів для вираження думки (які слова підібрати, щоб переконати слухача, довести думку);

4) забезпечення зворотнього зв'язку (поставити себе на місце адресату, уявити його реакцію, хід його думки).

Ці знання учні зможуть використати під час створення власних висловлювань, тобто переказів і творів.

Ефективність побудови тексту-висловлювання молодшими школярами залежить від систематичності і системності роботи над усним мовленням, проведення різноманітних мовленнєвих вправ, які спрямовані на вивчення лексичних, граматичних, синтаксичних зв'язків.

Для заохочення учнів до зв'язного усного мовлення слід брати до уваги необхідність систематичних вправ щодо забезпечення таких аспектів розвитку мовлення, як-то:

1) формувати в учнів уміння ставити запитання до змісту тексту (учителів, автора, учнів), вчити

правильно формувати власні відповіді, особливо такі, що виявляють особистісне ставлення до об'єкта висловлювання;

2) організовувати ситуації діалогу та полілогу за висловлюванням, прочитаним чи почутим, спостереженням чи власним досвідом (від зразків побудови висловлювання до вільного спілкування школярів);

3) вчити учнів осмислювати і виділяти структурні частини тексту;

4) навчати молодших школярів різному виду переказів: повний, вибіркового, стислий, творчий [9].

Добираючи матеріал і мовні засоби, слід звертати увагу на типи текстів-монологів: розповідь, опис, міркування. Типи текстів залежать від особливостей комунікативної функції та характеру зв'язків логіко-синтаксичних частин тексту.

У роботі над розвитком умінь учнів будувати усне висловлювання неабияке значення має добір теми. Планування тем висловлювання передбачає, що словесна творчість школярів має різноманітний характер з поступовим ускладненням і розширенням тематики в кожному з наступних класів. Зважаючи на те, що відповідно до вікових особливостей молодші школярі володіють різним лексичним запасом, змінюється їх мовленнєвий досвід, можливе повторення одних і тих же тем в кожному класі. Це дає підстави говорити про те, як удосконалюється мовлення дітей щодо змісту і мовного оформлення. Щоб тематика спонукала учнів до міркувань, висловлення позицій і точок зору, вчителю необхідно орієнтуватись в тому, наскільки школярі в деталях знають предмет чи явище, про яке будуть висловлюватися, якою мірою вони володіють фактичним матеріалом.

Готуючи молодших школярів до висловлювання, необхідно враховувати, що мовлення учнів має бути конкретним. Це, по-перше, привчить школярів висловлювати своє авторське розуміння того, про що йдеться мова, а, по-друге, в цій ситуації учень не зможе користуватися думками інших дітей. Для навчання зв'язного мовлення методи пропонують поступово формувати у школярів уявлення про навчально-мовленнєву ситуацію.

Мовленнєва ситуація – це сукупність обставин і умов, які створюють ті чи інші взаємини, що породжують мотиви мовленнєвої діяльності; сукупність обставин і взаємин, що створюють певні умови для спілкування, впливаючи на добирання лінгвістичних та екстралінгвістичних засобів: слів, словосполучень, речень, реплік, жестів, міміки тощо. Такими умовами створення усного висловлювання В. Трунова називає: опис місця дії; з'ясування особистої ролі мовця; спонукання, певний стимул до мовленнєвої дії; визначення мовленнєвого завдання; добір вербальних і невербальних засобів комунікації, які б збіглися з комунікативними висловленнями школярів [8].

Для введення учнів у мовленнєву ситуацію необхідні наявність предмета висловлювання, розуміння мети та умов спілкування, достатніх для здійснення висловлювання. Це може бути посилення на реальні факти, обставини, процеси, стосунки, події із життя школярів.

Що стосується усного мовлення, то промовець, як правило, не має часу для обговорення плану свого висловлювання чи добору мовних засобів. Усним розмовним текстам характерні такі особливості: короткі речення, незавершеність окремих речень, помилки в побудові структури, неточність добору слів, спонтанність.

Усне висловлювання найчастіше є сукупністю діалогу і монологу.

У процесі побудови діалогу важливого значення набуває мовленнєва активність співрозмовників: швидко зорієнтуватися в ситуації, уміння розпочати діалог, поставити запитання, знайти правильну відповідь. Для створення діалогу необхідна ситуація і потреба розв'язати її з допомогою учасників діалогу, які мають бути обізнані з цією проблемою. Мовленнєвим стимулом у діалозі є ініціативна репліка, яка задає тему діалогу. Діалог можна вважати завершеним, якщо всі співрозмовники, що брали участь у діалозі, залишилися задоволені результатом.

Важливо навчити молодших школярів визначати спосіб спілкування і правильно ним користуватися (міміка, фізичні дії, рухи); передавати психоемоційний стан за допомогою голосу, міміки, жестів; дотримуватися правил ввічливості, толерантності, висловлення зауважень, заперечень, використання літературної мови.

Так, Н. Притулик рекомендує використовувати такі види навчання усного діалогу: створення ситуацій для спілкування в парах з метою отримання інформації; інсценізація прослуханих або колективно складених казок, які містять діалоги; розігрування мовленнєвих ситуацій, складених на основі ситуативних малюнків; розігрування уявних (за словесним описом) мовленнєвих ситуацій; проведення рольових ігор [7].

Для монологічного висловлювання характерно визначення ситуації і умов спілкування. При цьому з'ясовуються мотиви: навіщо і для кого потрібне це висловлювання, яку користь воно принесе і слухачам і мовцю. Усвідомивши тему і мету висловлювання, мовець повинен продумати спосіб викладу думки, структуру і підібрати мовні засоби. Це залежить від того, що хоче розповісти чи описати мовець, можливо, висунути якісь свої припущення чи міркування.

Монологічне мовлення більш складне для молодших школярів, ніж діалогічне. Воно вимагає попереднього навчання. На думку І. Гудзик, перш ніж пропонувати учням складати усне висловлювання, потрібно подати в усній формі зразок

висловлювання та здійснити його лаконічний аналіз. Під час аналізу зразка необхідно враховувати комунікативну спрямованість мовлення: дбати про мотивацію висловлювання, формувати уміння школярів орієнтуватися в тому, про що треба повідомити. Правильне розуміння та розкриття мети й теми висловлювання, від яких залежить відбір змістового і мовного матеріалу, є першою ознакою вдалого усного твору [4].

Зміст усних монологічних висловлювань може спочатку задаватися вчителем у формі запитань про певний предмет. Запитання потрібно задавати так, щоб учні відповідали на них повними реченнями, а між реченнями виник причинно-наслідковий зв'язок.

У процесі підготовки висловлювання можна використовувати опорні слова до тексту, що дає можливість одночасно працювати над лексичним і граматичним значенням слів, які потрібні для побудови тексту. Коли усне висловлювання складено, його проговорюють декілька разів хором, самостійно, уточнюючи і вдосконалюючи зміст. Н. Притулик пропонує використовувати шаблони, блоки-схеми, розповіді-опори, план.

Під час роботи над мовними засобами надаються опорні слова та словосполучення, ланцюжки речень. Робота над ними містить тлумачення слів, особливості їх використання з урахуванням ситуації спілкування. Учні потрібно знайомити з мовними засобами встановлення й підтримання контакту зі слухачами, а також вираження емоційно-оцінної та спонукально-вольової сфери мовлення.

Висновки і перспективи дослідження. Таким чином, підготовка усних висловлювань молодших школярів на основі тексту має містити не тільки роботу над їх змістом, а й над мовною формою усного твору.

Важливо навчати молодших школярів зв'язному усному висловлюванню, з метою усвідомлення теми та основного змісту висловлювання; можливості підбирати мовні засоби (орфоепічні, лексичні, граматичні, стилістичні); висловлюватися логічно і послідовно, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки між явищами та фактами; контролювати власний процес мовленнєвої діяльності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Варзацька Л. О. Українська мова. Навчання мови та мовлення на основі тексту. 2-4 класи: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2011. 112 с.
2. Вашуленко М. С. Українська мова і мовлення у початковій школі : метод. посібник. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2018. 400 с.
3. Вашуленко О. В. Формування у молодших школярів умінь створювати власні висловлювання на уроках літературного читання/ [Електронне видання]:

методичні рекомендації. Київ: Педагогічна думка, 2020. 71 с.

4. Гудзик І. П. Аудіювання українською мовою. Посібник для вчителів початкових класів. К.: Педагогічна думка, 2003. 65 с.

5. Олійник І.М. Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів: навч-метод. посібник. Рівне, 2004. 107 с.

6. Пономарьова К. І. Основні напрями роботи з розвитку монологічного мовлення учнів. Навчання і виховання учнів 4 класу: метод. посіб для вчителів /

упоряд. О. Я. Савченко. К.: Початкова школа, 2014. 204 с.

7. Притулик Н. Проблема формування українського комунікативного мовлення молодших школярів. Рідні джерела. 2001. № 3. С. 11-13.

8. Трунова В. А. Лінгвістичні основи формування мовленнєвих умінь. Початкова школа. 1995. № 2. С. 21-23.

9. Цєпова І. В. Розвиток навичок мовленнєвої діяльності молодших школярів: аудіювання, говоріння. Харків: Ранок, 2008. 176 с.